

Maria Teresa Lizisowa

Lingwistyczna analiza konieczności i możliwości w Statutach Kazimierza Wielkiego

Związki językoznawstwa z logiką są oczywiste, szczególnie w płaszczyźnie semiotyki logicznej, która zajmuje się badaniem języka naturalnego, odnosząc strukturę wypowiedzi w danym języku do rachunku zdań i kwantyfikatorów. Metodologia logiki języka naturalnego nawiązuje w prostej linii do metod wypracowanych przez logikę formalną¹. Jakkolwiek nie można utożsamiać modalności w językoznawstwie z modalnością w logice, należy jednak uwzględniać wzajemne zależności przy badaniu w wypowiedzi komponentu modalnego jako wykładnika stosunku tego, co jest nazwane, do rzeczywistości². Modalność językoznawcza jest kategorią semantyczną związaną z wyróżnieniem możliwych światów, w których muszą lub mogą nastąpić zdarzenia opisywane w wypowiedzi językowej³. Lingwistyczna analiza konieczności i możliwości w tekście prawnym dotyczyć będzie wyróżnienia

¹ Logika jako narzędzie myśli dyskursywnej formułuje prawa, które dają podstawę dla reguł wnioskowania, stanowiących narzędzie dyskursu naukowego (Arystoteles, G. Leibniz, G. Boole). Zgodnie z tradycją arystotelesowską logika współczesna jest narzędziem myśli dyskursywnej. Opis metodologii w logice obejmuje reguły inferencyjne, według których wnioskuje się w nauce w ogóle według metod naukowych ogólnych lub w jakiejś poszczególniej nauce według metod naukowych szczegółowych (Kalinowski 1990, s. 345–146).

W odniesieniu do filozofii i teorii prawa – według Jerzego Kalinowskiego – istnieją różne sposoby pojmowania logiki. Logika prawnicza, mająca bezpośredni związek z epistemologią prawniczą, ma za zadanie ukazywać podstawy logiczne wnioskowań przeprowadzanych w praktyce, na którą składa się opracowywanie, interpretowanie i stosowanie prawa w studiach naukowych nad prawem w różnych jego aspektach (w aspekcie dogmatycznym, historycznym, socjologicznym itp.). Niektóre z tych wnioskowań są normatywne w tym sensie, że ich wniosek jest normą, jeżeli przynajmniej jedna z przesłanek ma charakter normy lub zawiera składnik normy. Logika norm ustala prawa, które dają podstawę dla schematów i reguł wnioskowań normatywnych. „Są to takie reguły inferencyjne, którym prawa logiczne nadają moc wiążącą, i schematy, którym prawa te zapewniają konkluzywność, przysługującą wszelkim wnioskowaniom na takim schemacie opartym” (Kalinowski 1990, s. 352).

² Por. definicja modalności wg Svobody (1971, s. 129), za: Ryteł 1982, s. 8.

³ Definicja wg Ryteł (1982, s. 13). Jest to jedna z wielu definicji modalności przytaczanych przez autorkę, cytowana za: Moravesik 1975.

w strukturze tekstu komponentów modalnych, które posiadają ścisły związek także z pragmatyką wypowiedzi.

Modalność zwana deontyczną dotyczy świata, w którym obowiązują normy prawne, a czynności stanowiące przedmiot opisu, modalizowane przez subiekt modalizujący, są konieczne lub możliwe. Modalność ta odróżnia się od dwóch pozostałych modalności: epistemicznej – dotyczącej świata przekonań nadawcy o konieczności lub możliwości w kategoriach prawdziwości oraz aletycznej – wyrażającej stwierdzenia konieczności lub możliwości jakiegoś zdarzenia prawdziwego w realnym świecie.

1. Podstawy logiczne składni normatywnej

Ze względu na odniesienie prawniczego myślenia dyskursywnego istnieje związek pomiędzy logiką formalną, logiką deontyczną, logiką norm i logiką prawniczą. Logika formalna formułuje prawa (tezy) dla reguł wnioskowania stanowiących narzędzie dyskursu naukowego. Mimo formalnego charakteru odnosi się – jak twierdzi Jerzy Kalinowski – do sytuacji rzeczywistych, jeśli nawet nie zaktualizowanych, to w każdym razie możliwych. Natomiast logika deontyczna odnosi się do przedmiotów intencjonalnych, jakimi są pojęcia czy sądy w sensie logicznym. Odpowiednie tezy logiki deontycznej, w filozofii i teorii prawa pojmowanej jako logika norm i zastosowanej do wnioskowań prawniczych, stosowane są albo do analizy mocy obowiązującej norm prawnych, albo do badania struktur syntaktycznych wypowiedzi normatywnych (Kalinowski 1990, s. 356). Wśród wnioskowań prawniczych częste są takie, które mają za podstawę logiczną odpowiednie tezy logiki deontycznej będące konstrukcją intelektualną systemów, którym nie odpowiada żadna rzeczywistość (por. teza logiki deontycznej: „Jeśli A jest obowiązkowe, to A jest dozwolone”). Z drugiej strony logika norm daje podstawy dla logiki deontycznej w tym sensie, że rozwija się jako wiedza o rzeczywistej myśli dyskursywnej (por. teza logiki norm: „Jeśli x powinien czynić a , to x -owi wolno czynić a ”). Logika deontyczna jest oparta na logice norm i dlatego pozostaje w związku z logiką prawniczą (por. teza logiki prawniczej: „Jeśli ustawodawca L ustanowił normę N, według której A jest nakazane, to ustawodawca L ustanowił *implicite* normę N, według której A jest dozwolone”)⁴.

Logika deontyczna, jakkolwiek mająca podstawy logiki norm, odnosi się wyłącznie do logiki wypowiedzi o normach. Obejmuje też składnię normatywną w tym sensie, że dotyczy struktury językowej wypowiedzi wyrażających normy posiadające moc wiążącą. Wypowiedzi te mogą być sformułowane przez ustawodawcę jako akt wydania normy, chociaż samo sformułowanie normy nie udziela jej mocy obowiązującej. Pojmowana w ten sposób logika deontyczna ma charakter pozanormatywny, daje jednak podstawy logiczne badania składni normatywnej rzeczywistych tekstów prawnych⁵.

⁴ Prekursorem takiej logiki był G.W. Leibniz (1855), a jej twórcą G.H. von Wright (1951), zob. Kalinowski 1985.

⁵ Termin „logika deontyczna” używany był przez G.H. von Wrighta i innych autorów w dwojakiej interpretacji: jako logika norm lub logika wypowiedzi o normach (zob. Kalinowski 1990, s. 349–352).

2. Sprawca nakazujący i modalizujący

Lingwistyczna analiza wypowiedzi normatywnej zakłada badanie struktury normy prawnej jako dyrektywy⁶. Zgodnie z założeniem semantyczno-pragmatycznej reprezentacji wypowiedzi (Padučewa 1992, s. 39 i nn.) można przyjąć, że wypowiedź, która jest wysłowieniem normy prawnej zawiera przedstawieniową zawartość semantyczną, czyli treść przedstawieniową (propozycję, *dictum*), natomiast subjunktywny charakter zdania stanowi ustosunkowanie się do przedstawionego stanu rzeczy w postaci illokucyjnego przeznaczenia zdania jako dyrektywy (oprawy, *modus*)⁷.

W Statutach Kazimierza Wielkiego *modus* wypowiedzi normatywnej wyraża wolę podmiotu stanowiącego normy prawne w formie dyrektywy⁸ (np. *ustawiamy, chcemy, aby...* itp.), stanowiącej ramę metatekstową do propozycji zdania modalizowanego deontycznie (np. *ma być skaran..., ma cirpieć...* itp.), por. przykładowe teksty:

ustawiamy..., ten (pożośca) jinnym prawem *nie ma być sądzon*, jedno polskim, przed sędzią ustawionym, który przekonany, *ma być skaran* śmiercią jemu godną Strad I 72, 363; ale przeto *chcimy(!)*, aby gdzie kto zgrzeszy, tam *ma cirpieć* tymże prawem, które w tem mieście bądzie albo we wsi Strad 74, 363⁹.

Dyrektywa wyraża wolę ustawodawcy. Znaczenie woli jest związane z kategorią modalności deontycznej w ten sposób, że określenie danej akcji jako obowiązkowej (*ma być skaran, ma cirpieć*) lub zakazanej (*nie ma być sądzon*) wypływa ze stanu wewnętrznego nadawcy normy (*ustawiamy*), a performatywny i zarazem dyrektywalny element woli spełnia stwierdzenie aktu woli. Wyrażenie woli jako *modus* wypowiedzi normatywnej ustanawia normy postępowania wysłowione w *dictum* tej wypowiedzi, czyli w dyspozycji normy¹⁰.

Treść *dictum* stanowi referencyjne odniesienie do denotatu, jakim jest przyszła czynność: postępowanie adresata normy „Y koniecznie wykona czynność”, np.

⁶ Dyrektywy należą do klas wypowiedzi zmodalizowanych deontycznie (Lyons 1989, s. 410). Dyrektywa zawiera zdanie opisowe Z, a oprócz zdania opisowego subjunktywny operator „jest nakazane/zakazane” i występująca po tym operatorze spójkę „żeby”, por. Opalek 1974, s. 78).

⁷ Elena V. Padučewa nie używa terminów *dictum* i *modus*, które wprowadzone zostały do językoznawstwa przez Charlesa Bally'ego (1865–1947). Zgodnie z analizą logiczno-semantyczną zdanie dzieli się na dwa zasadnicze składniki: składnik przedstawieniowy (*dictum*) i składnik modalny (*modus*). Wyraźny podział składników w strukturze powierzchniowej wypowiedzi nie zawsze jest możliwy, ponieważ wyrażenie modalne może być wbudowane w *dictum*.

⁸ Twierdzeniem performatywnym jest każde stwierdzenie, które nie informuje o danym fakcie stwierdzenia, lecz jest aktem twierdzenia. Należy je odróżnić od stwierdzenia, które informuje o fakcie istniejącym niezależnie od twierdzenia, por. też Lyons 1989, s. 409.

⁹ Teksty Statutów Kazimierza Wielkiego cytowane w pisowni zmodernizowanej z tekstów wydanych w: *Tłumaczenie polskie statutów ziemskich*, wyd. F. Piekosiński, Archiwum Komisji Prawniczej, t. III, Kraków 1895: *Kodeks Dzikowski* (Dzik), *Kodeks Działyńskich I-szy* (Dział I), *Kodeks Świętosławów* (Stosł), *Kodeks Stradomskiego* (Strad).

¹⁰ Termin „dyspozycja” w odniesieniu do normy prawnej, zob. Grzybowski 1961. Dyspozycja jest właściwą normą.

będzie *cierpieć*, oraz kwalifikacja tego postępowania wyrażona modalnie wykładnikiem wartościującym, np. *ma*, jako czynność „powinna” ze względu na wypowiedzianą normę. Nadawca wypowiedzi, która jest normą prawną, występuje zatem w podwójnej roli: jako sprawca nakazujący i modalizujący. Prawodawca, ustanawiając normę, chce i zarazem wartościuje akcję wyrażoną w normie.

W Statutach Kazimierza Wielkiego norma prawna nie zawsze jest wyrażona w sposób zupełny. Stylistyczna wariantywność tekstu polega na użyciu różnych wykładników dyrektywnych i modalnych lub na całkowitym ich wyzerowaniu. Ramę metatekstową stanowionej normy wyrażają formuły z kilkoma czasownikami samozwrotnymi nadającymi subjunktywny charakter wypowiedzi: *ustawiamy, aby..., przykazujem, aby..., zakazujem, aby..., ćwierdzimy, aby..., chcemy, aby..., ułożyliśmy, iż...*, które służą do powołania prawnego stanu rzeczywistości¹¹, natomiast *dictum* wypowiedzi stanowiące właściwą normę (dyspozycję) może mieć postać zdania opisowego, por.:

ustawiamy, aby każdy sołtys... z nami na wojną pociągnął Dział I 15, 185

Przykazujem też sędziom..., *aby...* kromie powodów nie wydawali pozwow Dział I 31, 189

Ale zakazujemy, aby żadna dziewczka w puszczynie nie upadła... Dział I 131, 212

ćwierdzimy, aby poki ociec żyw, żaden syn swej pieczęci nie nosił Dział I 14, 185

chcem, aby ociec za złego syna... nie cirpiął Dział I 24, 187

Ułożyliśmy, iż rycerze... nam... mają służyć Dział I 130, 212

Działanie jest nakazane wtedy, gdy jego niezrealizowanie wiedzie z konieczności do pogorszenia świata, czego w zasadzie można uniknąć. Formuła „nakazne jest p” jest równoważna z „konieczne jest to, że jeżeli ~p, to następuje sankcja”¹². Konieczność wyrażają także wypowiedzi pozornie opisowe, których normatywność wynika nie ze sposobu ich wyrażania, lecz z sytuacji pragmatycznej, np.:

strona uciążona odzowie się ku wyższemu stołu Dział I 1, 181;

powod... dziedziną otrzyma Dział I 9, 184

Nabierają one charakteru wyrażania konieczności, gdyż zostały umieszczone w akcie prawnym. Brak formuły dyrektywnej w funkcji performatywnej w ramie metatekstowej normy, jak również brak leksykalnego wykładnika modalności deontycznej w dyspozycji normy, uwarunkowane są względami stylistycznymi, ale także są wyrazem kategorięcznego nakazu prawodawcy, z którym się nie dyskutuje.

Dwuczęściowy pod względem pragmatycznym i semantycznym sposób wyrażania normy w postaci wypowiedzi, którą można sprowadzić do uogólnionej ramy performatywnej i dyrektywnej „Niniejszym nakazuje się, niech będzie Z”, integralnie związanej z modalnym deontycznie *dictum* wypowiedzi, sprowadzalnym do

¹¹ O formułach performatywnych normy postępowania zob. Zieliński (1992, s. 88–89), por. też Grodziński (1980, s. 51–54).

¹² Por. definicja Andersona (1958): $Op = \text{L}(\sim p \supset S)$ albo równoważne $Op = \text{L}\sim pS$, cyt. za: Iwin 1990, s. 326.

struktury „X powinien / ma / może Z”, jest charakterystyczny dla Statutów Kazimierza Wielkiego. Zdanie złożone współrzędnie z powyższych elementów struktury według wymogów składniowych i stylistycznych tworzy całość wypowiedzi normatywnej. Wypowiedź ta zdolna jest wyrazić środkami językowymi konieczność spełnienia w przyszłości akcji modalizowanej przez tę wypowiedź.

Sprawca nakazu wyrażony jako prawodawca w ramie wypowiedzi ujawnia swoją postawę wolitywną poza modalnością. Znaczenie konieczności wypływa natomiast ze związku między sprawcą nakazu a akcją w propozycji wypowiedzi normatywnej, tj. w dyspozycji normy. Konieczność dotyczy obowiązku jako obligatoryjności zdarzenia obejmującego sprawcę akcji wyrażonej w normie. Sprawcą akcji jest adresat normy albo recypient działania nakazanego przez normę; możliwość jest łagodniejszą odmianą konieczności. Z kształtu wypowiedzi wynika, że w Statutach Kazimierza Wielkiego obowiązek wynikający z normy staje się autonomiczny w układzie społecznym pomiędzy podmiotami normy. Wykładniki modalności deontycznej nie obejmują bowiem podmiotu nadrzędnego, stanowiącego normę. Źródłem prawa jest norma i to ona nakazuje, zakazuje lub przyzwala, a prawodawca przez ustanowienie normy rezygnuje z części swojej władzy¹³.

3. Pragmatyczne i semantyczne aspekty konieczności i możliwości w *dictum* wypowiedzi normatywnej

Dyspozycja normy prawnej (*dictum* wypowiedzi), modalizowana deontycznie w kategoriach konieczność/możliwość, jest twierdzeniem performatywnym o postępowaniu podmiotów normy, w którym występują istotne elementy semantyczne: obowiązku lub przyzwolenia w stosunku do tych podmiotów. W tekście Statutów Kazimierza Wielkiego pojawiają się zdania stanowiące dyspozycję normy, np.: *rzecz, o którą pozwał ji [‘go’], straci z winą siedem grzywiem* Strad 120, 377; *dzieciom z oćcem słuza [należy] dział uczynić* Strad 85, 367, albo: *ten ma być wyzwolon od dziesięciny konopnej* Strad 6, 339. Wypowiedzi te nie są twierdzeniem o fakcie przegrania bądź wygrania sprawy w sądzie czy wyzwolenia od dziesięciny, prawdziwym lub fałszywym, lecz w kontekście reguły społecznej stanowienia normy „Niniejszym nakazuje się, niech będzie Z” – jest to nakaz określonego postępowania skierowany do adresata wypowiedzi w określonych okolicznościach¹⁴. Twierdzenia performatywne są wartościowane pod względem obowiązku i przyzwolenia zajścia zdarzenia z tego względu, że uznawane są kulturowo i społecznie za wypowiedzi modalne deontycznie. Subiektem modalności deontycznej w tekście Statutów jest nie nadawca tekstu (prawodawca), lecz nadana przez niego norma prawna¹⁵ dzięki

¹³ W sytuacji stanowienia normy dla prawodawcy przez niego samego, prawodawca staje się dodatkowo jednym z podmiotów normy, por. Lizisowa 1993, s. 9.

¹⁴ Twierdzenia takie są zatem normami postępowania, które zachowują też charakter twierdzenia prawdziwego, tzn. odnoszą się do faktu rzeczywistego, a mianowicie do faktu wypowiedzenia normy.

¹⁵ Według Danuty Rytel (1982, s. 85) sprawcą modalności mogą być: żywe indywiduum, które nie jest tożsamy ze sprawcą akcji, oraz obiektywne okoliczności. Stanowisko nadawcy może polegać także na

temu, że dyspozycja normy posiada, oprócz odniesień referencyjnych, odpowiedni wykładnik modalności deontycznej.

Z językoznawczego punktu widzenia i w nawiązaniu do założeń logiki modalnej można przyjąć, że zdanie modalizowane deontycznie wyraża twierdzenia opisujące pewien stan rzeczy, który zapanuje, jeżeli dany akt zostanie dokonany, np.:

slużebnicy... za robotą swą grosz mają wziąć od tego, kto je wzwowie, tako długo, aż małżobstwo bądzie świadectwem dokonano Strad 69, 362

Zdanie to jest wypowiedzią nakładającą na kogoś obowiązek uczynienia (nakaz) pewnego twierdzenia prawdziwym przez spowodowanie w jakimś przyszłym świecie stanu rzeczy opisanego tym twierdzeniem (Lyons 1989, s. 410). Istnieje wewnętrzny związek modalności deontycznej z przeszłością, ponieważ wartość prawdziwościowa twierdzenia zmodalizowanego deontycznie jest ustalona w stosunku do świata późniejszego od stanu, w którym istnieje obowiązek, a z kolei ten stan nie może poprzedzać stanu, w którym obowiązek zostaje nałożony.

Modalność deontyczna charakteryzuje się także nawiązaniem do źródła lub przyczyny. Obowiązany do pewnego aktu przypisuje obowiązek komuś lub czemuś, tzn. podporządkowuje się autorytetowi (Lyons 1989, s. 409–410). W Statutach Kazimierza Wielkiego jest to obowiązek legalności, który odpowiada zinstytucjonalizowanym normom postępowania, jeśli chodzi o nakazy i sankcje¹⁶. Norma obowiązuje, bo jest wypowiedziana jako norma.

Konieczność i możliwość deontyczna ma, podobnie jak *modus* wypowiedzi będące dyrektywą, aspekt normatywny. Ponieważ jednak wykładniki dyrektywności, modalności i performatywności w wypowiedzi będącej normą prawną mogą się nakładać i dublować, ze względów stylistycznych podlegają częściowemu wyzerowaniu, np.:

jemu winą pokupi piatnądziescią a sądowi naszemu drugą też piatnądziescia [ma dać] Strad 83, 366

na to mowimy, aćby też rzeka(!) mocą człowieczą inądy obrocono, a wszakoż pirwsze brzegi między dziedzinami granicą trzymają Strad 11, 341.

Elipsa składniowa w strukturach powierzchniowych zdań, polegająca na pominięciu wykładników modalności deontycznej [*ma dać*], z łatwością może być interpolowana przez odbiorcę tekstu, a przez orzeczenie czasownikowe *trzymają* w kontekście *na to mowimy* prawodawca wywołuje powstanie znaczenia modalnego 'ma trzymać'.

komunikowaniu o modalności deontycznej, zob. Rytel 1982, s. 82; por. też o wyraźnym rozgraniczeniu dyrektyw w formułowaniu tekstów prawnych i o zasadach interpretacji przepisów prawnych Ziemiński, Zieliński 1992.

¹⁶ Nakazy i sankcje są zleksykalizowane w wyrazach *sluszny* i *niesluszny*, *prawy* i *nieprawy* itp. Operatory te są odmiankami bardzo ogólnego operatora deontycznego, analogicznego do operatorów modalności altycznej przy opisie prawdziwości (*konieczny* i *możliwy*) oraz epistemicznej (*pewny* i *wątpliwy*), zob. też Lyons 1989, s. 411.

4. Sposoby wyrażania konieczności deontycznej

Z cytowanych przykładów wynika, że konieczność/możliwość w dyspozycjach norm w Statutach Kazimierza Wielkiego jest wyrażana w różny sposób, także w postaci zdania opisowego, w którym wykładnik modalny jest wyzerowany. Jeżeli jednak pojawia się w zdaniach wykładnik modalności deontycznej, to może ona być wyrażona na trzy sposoby: za pomocą wykładników leksykalnych, morfologicznych i składniowych. Środki wyrażania modalności kumulują się w modalnym znaczeniu zdania.

Do leksykalnych wykładników deontycznych występujących w tekście Statutów zalicza się czasowniki modalne *ma* i *może* oraz predykatywy modalne *winiem*, *powiniem* w formie trzeciej osoby (w liczbie pojedynczej lub w liczbie mnogiej), a także czasownik niefleksyjny *słusza* 'należy'. Do morfologicznych środków wyrażania modalności deontycznej należy tryb rozkazujący. Wykładnikami składniowymi są rekcja czasowników modalnych ograniczona do bezokolicznika oraz zachowanie czasowników modalnych w strukturze zdania przy transformacji pasywnej¹⁷. Określając pole semantyczne modalności deontycznej uznaje się, że krańcowymi punktami są – z jednej strony – kategoria obowiązku, z drugiej kategoria przyzwolenia. W polu tym mieści się szereg znaczeń pośrednich (Rytel 1982, s. 83–84).

4.1. Podstawowymi klasami semantycznymi w wypowiedzi normatywnej modalizującej deontycznie są skorelowane powinności podmiotów normy, które charakteryzują nakazy i zakazy jako obowiązek i przyzwolenie dotyczące podmiotów stosunków prawnych. Obowiązek adresata normy zakłada stuprocentowe prawdopodobieństwo (konieczność) zaistnienia akcji lub stanu wyrażonego w normie jako nakaz lub zakaz. Przyzwolenie natomiast zakłada brak stuprocentowego prawdopodobieństwa (możliwość) zaistnienia akcji lub stanu nakazanego lub zakazanego w normie.

Leksykalnymi wykładnikami konieczności w Statutach Kazimierza Wielkiego są: czasownik w czasie teraźniejszym *ma* lub czasownik zaprzeczony *nie ma*, zestawienie formy czasu teraźniejszego tego czasownika z bezokolicznikami *ma mieć*, *ma być*, *ma dać* oraz bezosobowe *ma być dano*, a także zaprzeczone *nie ma mieć*¹⁸. Te imperatywne czasowniki złożone wyrażają kategorię z jednej strony powinności, z drugiej należności podmiotów normy w różnym stopniu nasilenia. W logice deontycznej wyrażeniom tym odpowiadają funkctory deontyczne o znaczeniu „obowiązkowy”, „zakazany”, „dozwolony” ze względu na istniejące normy¹⁹.

4.1.1. Funktorowi „obowiązkowy” odpowiada czasownik *ma*, który obligatoryjnie implikuje zdanie konstytuowane przez bezokolicznik²⁰, np.:

¹⁷ Składniowe i morfologiczne wykładniki modalności deontycznej składają się na właściwości gramatyczne czasowników modalnych, zob. Rytel 1982, s. 110–111, por. też Benešová 1971, s. 97–118.

¹⁸ O specjalnych, imperatywnych normach analitycznych czasowników w staropolskich tekstach prawnych zob. Lizisowa 1996.

¹⁹ Zob. Ziemia 1969, cyt. za: Rytel 1982, s. 84. Autorka powołuje się także na przegląd stanowisk logików dotyczących modalności.

²⁰ Por. konstrukcja zdania z bezokolicznikiem jako członem podstawowym zdania przy czasowniku modalnym Rytel 1982, s. 111, zob. też Kuryłowicz 1971, s. 34–44 i 56–59.

mieszczanin świadki *ma* dokonać swego długu na ziemianinie Dział I 39, 192
sędzia podług żaloby powoda *ma* skazać a tego niestałego zdać Dział I 32, 190

Czasownik modalny *ma* jest wykładnikiem konieczności działania²¹. Jako czasownik perfektywny był korelatem właściwości orzekanej o relacji wiążącej adresata normy (agensa) z akcją wyrażoną zdaniem konstytuowanym przez bezokolicznik, które podlegało modalizacji ze względu na recipienta działania nakazanego przez normę (pacjensa) i ze względu na przedmiot normy. Właściwość ta była orzekana w kategorii konieczności działania adresata normy jako stuprocentowa prawdziwość zaistnienia akcji: 'musi tak być w rzeczywistości', czyli 'jest obowiązkowe'. Deontyczna konieczność nawiązuje do imperatywu, w którym akcja jest pojmowana jako obowiązek (przymus, nakaz). Obowiązek dotyczący przyszłości istnieje ze względu na źródło obowiązywania. Obowiązany przypisuje obowiązek ustanowionej normie, tzn. podporządkowuje się autorytetowi tej normy²². Stwierdzenie obowiązku jest równocześnie stwierdzeniem braku przyzwolenia na niewykonanie danej czynności²³.

4.1.2. Obowiązek jako nakaz zbliża się do powinności czynienia lub nieczynienia w słabszych odcieniach znaczeniowych konieczności. W polu semantycznym modalności deontycznej powinność prawną wyraża powinnościowa forma normy z predykatami *powinien*, *winien*:

powinien każdy szlachcic podług mocy imienia swego ludźmi zbrojnymi [królowi] służyć Dział I 154, 218;

wszystko ono imienie... *winien* wrocić bliższym onego zabitego Stoś I 7, 316

Formuła z czasownikiem *powinien* jest obecnie klasyczną postacią zdania normatywnego (zob. Kalinowski 1953, s. 114). Wyraża powinność zbliżoną do obowiązku adresata normy w sposób mniej kategoryczny 'należy czynić'. W Statutach Kazimierza Wielkiego poświadczenia czasownika *powinien* nie są częste²⁴. Natomiast należność deontyczną zbliżoną do obowiązku recipienta działania nakazanego przez normę wyraża czasownik niefleksyjny *ślusza* 'należy podlegać czynności':

dzieciom z oćcem *ślusza* dział uczynić Strad 85, 367

²¹ W staropolszczyźnie czasownik *ma* występował przede wszystkim w zdaniach posesywnych. W tej formie miał znaczenie niedynamiczności i nieprogresywności, co zbliżało go do znaczenia czasownika *jest*. Różnicę fundowała tylko kategoria aspektu (*ma* czasownik perfektywny – *jest* czasownik imperfektywny). Relację między czasownikami *być* 'istnieć' i *mieć* 'istnieć dla kogo' w wybranych formach osobowych można traktować jako przykład zupełnego supletywizmu w opozycji aspektowej (Lizisowa 1996, s. 147).

²² W innych sytuacjach użycie syntaktyczne czasownika *ma* wyrażać może modalność aletyczną, zob. Lizisowa 1996, s. 148.

²³ D. Rytel przedstawia stwierdzenie obowiązku wykonania czynności jako: $O p \Leftrightarrow \sim P \sim p$; zakaz wykonania czynności jako $Z p \Leftrightarrow O \sim p \Leftrightarrow \sim P p$; zaprzeczenie obowiązku wykonania czynności jako $\sim O p \Leftrightarrow P \sim p$ oraz zaprzeczenie obowiązku niewykonania czynności jako $\sim O \sim p \Leftrightarrow P p$. (zob. Rytel 1982, s. 91).

²⁴ Wyraz *powinien* ma dobrze poświadczoną dokumentację w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich (por. *powinno*) oraz w staroruskich, natomiast w polszczyźnie średniowiecznej nie ma bogatej dokumentacji w grupie wyrazów pokrewnych, chociaż został dobrze poświadczony w dokumentach prawnych i sądowych.

W wypowiedziach powinnościowych dochodzi do osłabienia cechy obowiązku w stosunku do określonej akcji. Wyrażenia *powinien*, *winien*, *słusza* są to wyrażenia odpowiadające również funktorowi „obowiązkowy”.

4.2. Wyrażenia z negacją *nie ma*, *nie powinien* wyrażają zaprzeczenie obowiązku, czyli odpowiadają w przybliżeniu funktorowi „zakazany”:

Sędzia też *nie ma* kazać dzieckować nikogo przez winy Dział I 35, 191

po śmierci żony... *nie powinien* być, nisliby dobrowolnie chciał, przerzeczonym swoim synom części dać dziedziny Stosł VI 4, 300.

Rycerze... [nam, królówi] z granicami *nie są powinni* [w zbroi służyć] Dział I 130, 212;
rycerze... z granic krolewstwa *nie powinni* służyć nam Stosł IV 20, 292.

Zakaz wyrażony czasownikiem zaprzeczonym *nie ma* jest odwróceniem nakazu (konieczności), czyli stwierdzeniem konieczności niewykonania czynności. Przez użycie formuły z czasownikiem zaprzeczonym *nie ma* prawodawca odwołuje wcześniejszy nakaz i powołuje nowy ze względu na zmienione okoliczności. W formułach z predykatami *nie powinien* wyraża się brak powinności prawnej, który jest równocześnie brakiem przyzwolenia na wykonanie danej czynności: ‘nie musi tak być w rzeczywistości’, czyli ‘nie jest obowiązkowe, należne’.

4.3. Kwalifikację czynu nakazanego wyrażały zestawione czasowniki *ma dać*, *ma mieć* oraz *ma być*. Ze względu na właściwości gramatyczne można je zaliczyć do konstytutywnych części zdania jako złożone orzeczenia modalne, w których czasownik *ma* występuje w połączeniu ze słowami posiłkowymi *mieć*, *dać* i *być*²⁵. Zdania z tymi czasownikami zbliżają się swym znaczeniem do zdań imperatywnych.

4.3.1. Formuły z zestawionymi czasownikami imperatywnymi *ma dać*, *ma mieć* były formą wyrażania konieczności akcji (nakazu) ze względu na kontur akcji: dynamiczność w opozycji do niedynamiczności, oraz ze względu na progresywność w opozycji do nieprogresywności²⁶. Kategorie aspektu wyrażały relacje pomiędzy akcją a adresatem normy i recipientem działania nakazanego przez normę, por.:

bracia rodzona... siostram każdej po czterdziestu grzywien *mają dać* Dział 131, 212

sądzie kasztelanow... każdy tylko w swej kasztelani moc *imają mieć* ji (tj. głowy) szukania Stosł III 12, 253;

wdowa *ma mieć* dawność za sześć lat Dział I 113, 208

Czasownik imperatywny złożony *ma dać* wskazuje, że adresat normy musi wykonać określoną czynność jako obiektywnie istniejący obowiązek w stosunku do recipienta wypływający z normy. Obowiązek ma tu charakter postulowany, ponieważ nie wskazuje na czynniki powodujące powstanie pola obowiązku, a sprawca modalności jest czymś z zewnątrz, nie istniejącym obiektywnie w strukturze se-

²⁵ O funkcji posiłkowej tych czasowników w staropolskich tekstach zob. Lizisowa 1996, s. 144.

²⁶ O kategorii aspektu w wyrażaniu przestrzeni i czasu, zob. Lyons 1989, s. 305–317.

mantycznej czasownika modalnego²⁷. Natomiast czasownik imperatywny złożony *ma mieć* wyraża obowiązek wykonania jakiejś akcji pod wpływem normy, jako powinność wypływającą z nadanych adresatowi normy przez tę normę warunków do spełnienia tego obowiązku. Warunkiem nałożenia na kogoś obowiązku jest możliwość spełnienia go przez adresata normy zawarta w presupozycji zdania²⁸.

4.3.2. Formuły z imperatywnym złożeniem czasowników *ma być* są nakazem zaistnienia pewnego wydarzenia, spowodowanego przez recypienta działania nakazanego przez normę (adresat *ma być* dopuszczony przez kogoś do działania), np.

Rąkojmia... ku doświadczeniu *ma być* dopuszczon [przez kogoś] Stosł II 101, 245;

aby... Piotr... przez służebnika... na pewny rok i miejsce *mian pozwan być* Stosł III 24, 257.

Formuła takiej wypowiedzi była skomplikowana pod względem semantycznym, ponieważ wyrażała nieprogressywność formy imperatywnej *ma być* przy podmiocie agentywnym. Forma orzeczenia *ma* mogła występować także w zestawieniu z orzeczeniem w stronie biernej *być dano*, gdy podmiot był wyzerowany, oraz gdy jedno z dopełnień określało wobec kogo powinność miała być spełniona, a drugie z dopełnień wyznaczało przedmiot normy, np.

powodowi... *ma być dano*... w dziedziną wwiązanie Dział I 37, 191

Zwrot *ma być dano* wskazuje na wydarzenie nieprogressywne. Podmiotem składowej struktury biernej jest tu recypient działania nakazanego przez normę, na którego norma nakłada obowiązek wykonania czynności.

4.3.3. Zakaz wyrażony złożonym czasownikiem imperatywnym *nie ma mieć* jest nałożeniem obowiązku niewykonania danej czynności (akcji) wyrażonej w wypowiedzi normatywnej:

wiemni sędzie ['sędziowie'] *nie mają mieć*... gniewow ani łaski ani darow Dział I 115, 208

Zwrot *nie ma mieć* spełnia funkcję wyrażania silnej powinności niewykonania czynności 'nie wolno'.

4.4. Tryb rozkazujący w funkcji modalnej występuje sporadycznie w Kodeksie Świętosława:

gdy pan wsi tylko winien jest, we dwu wołu tylko *pociadzan ma być*. Pakniali kmiecie będą krzywi a pozwani nie staną, każdy z nich tylko jany m wołem *bađź pociadzan* Stosł III 25, 257.

²⁷ D. Rytel przypisuje podobne elementy znaczenia czasownikowi *musieć* (Rytel 1982, s. 94).

²⁸ Wypowiedzi z czasownikiem *ma mieć* pozostawały w opozycji komplementarnej do wypowiedzi z czasownikami *ma dać* i wzajemnie się uzupełniały, zob. Lizisowa 1996, s. 149.

Imperatyw jako cecha apelu wiąże obowiązek z nakazem i alternuje z leksykalnym wyrażeniem modalności deontycznej (*pociądzan ma być, ma wziąć*), por. ten sam przepis w Kodeksie Stradomskiego:

jestli sam zdan w winie, *ma* jemu *wziąć* dwu wołu, a są-li też zdani kmiecie, tedy kmieciom po jednemu wołu Strad I 35, 350.

5. Możliwość deontyczna w tekście normatywnym

Wyrażaniu kategorii możliwości służy w Statutach Kazimierza Wielkiego czasownik modalny *może* jako orzeczenie konotujące, podobnie jak orzeczenie *ma*, zdanie fundowane przez bezokolicznik:

prelat... dziesięcina(!) *może* *przedać* komu chce Dział 4, 183;

starosty *mogą* *mieć* każdy swego sadią ('sędzię') Dział 20, 186;

starosta też ... zbiegowi... *może* *dać* mir Dział 150, 216

Norma w ten sposób wysłowiona wyraża możliwość na różne dopuszczalności określonych czynów lub stanów: przyzwolenia (*może* *przedać*, *mogą* *mieć* *sędzię*, *może* *dać* *mir*). Stwierdzenie przyzwolenia jest równocześnie stwierdzeniem braku konieczności wykonania danej czynności. Podczas kiedy w obowiązku podmiotu, stanowiącym konieczność akcji, prawdopodobieństwo realizacji zdarzenia wynosi sto procent, w możliwości podmiotu nie ma stuprocentowego prawdopodobieństwa, że nastąpi realizacja zdarzenia.

6. Konieczność i możliwość jako ocena postępowania

W Statutach Kazimierza Wielkiego norma prawna jest wypowiedzią dyrektywalną, która jest twierdzeniem performatywnym. Stanowienie normy polega na wysłowieniu przez prawodawcę dyrektywy ustanawiającej wolę prawodawcy oraz zdania deontycznego, które staje się normą przez ustanowienie konieczności lub możliwości działania adresata normy i stanu recipienta działania nakazanego przez normę jako obowiązku albo przyzwolenia. Obowiązek (obligatoryjność zdarzenia) i przyzwolenie (dopuszczalność zdarzenia) są wyrazem związków zachodzących pomiędzy podmiotami normy a akcją wyrażoną przez tę normę. Zdanie modalizowane deontycznie zawiera, podobnie jak jego oprawa dyrektywna, semantyczną cechę apelu dzięki nawiązaniu do imperatywu.

Deontyczna konieczność jest obowiązkiem w sensie nakazu o różnym stopniu nasilenia, konturu i dynamiczności akcji lub stanu, wyrażanych wykładnikami leksykalnymi *ma*, *powinien*, *winien*, *słusza*, *ma* *dać*, *ma* *mieć*, *ma* *być* w odpowiednich konstrukcjach składniowych, a także w sensie zakazu wyrażonego zaprzeczeniem *nie* przy tych wykładnikach. Zdarza się, że wykładnikiem morfologicznym konieczności jest tryb rozkazujący. Wykładnik konieczności deontycznej może też być wyzerowany. Wówczas w stylistycznej redakcji tekstu zdanie opisowe jest zdaniem nadrzędnym z wyrażoną *explicite* dyrektywną ramą modalną, a często także występuje z pominięciem dyrektywy.

Deontyczna możliwość jest przyzwoleniem wyrażanym w zdaniu opisowym modalizowanym przez orzeczenie *może*, a także przez zaprzeczenie *nie może*, które konotują, podobnie jak orzeczenie *ma*, zdanie fundowane przez bezokolicznik. Możliwość jest również rodzajem obowiązku wyrażonego jako nakaz lub zakaz, który jednak nie ma stuprocentowego prawdopodobieństwa. Sposoby wyrażania możliwości są znacznie uboższe od sposobów wyrażania konieczności.

Opozycja logicznych kategorii konieczność–możliwość przekłada się zatem na modalności obowiązku i przyzwolenia wyrażone jako nakaz lub zakaz powinności podmiotów normy w różnych odcieniach prawdopodobieństwa. W semantycznych opisach jednostek językowych wyrażających modalność deontyczną zwraca się uwagę, że normy rozważane jako oceny społecznie narzucone i społecznie utrwalone dzięki definiowaniu pojęć normatywnych modalności w kategoriach aksjologicznych: „dobrze” ‘to, co nakazane’, „źle” ‘to, co zabronione’, bądź „obojętnie” ‘to, co dozwolone’, można rozważać jako oceny absolutne (Iwin 1990, s. 324–325).

Bibliografia

- Anderson A.R. (1958), *The Logic of Norms*, „Logique et Analyse”, nr 2
- Anderson A.R. (1958), *A reduction of Deontic Logic to Alethic Modal Logic*, „Mind”, vol 67, nr 265, s. 100–103
- Benešová E.K. (1971), *Syntax slovesné modality. Klasifikace sémantických jednotek slovesné modality. Slovesná modalita v generativním popisu*, [w:] J. Panevová, E. Benešová, P. Sgall, *Czas a modalita v češtině*, Praha, s. 97–163
- Boole G. (1854), *An Investigation of the laws of Thought*, London, przedruk: New York, Dover 1958
- Grodziński E. (1980), *Wypowiedzi performatywne*, Wrocław
- Grzybowski S. (1961), *Wypowiedź normatywna oraz jej struktura formalna*, Kraków
- Iwin A.A. (1990), *Logika deontyczna a prawoznawstwo*, [w:] *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, red. S. Wronkowska i M. Zieliński, Poznań, s. 325–343
- Kalinowski J. (1953), *Teoria zdań normatywnych*, „Studia Logica” I, s. 113–146
- Kalinowski J. (1985), *O znaczeniu logiki deontycznej dla filozofii prawa*, „Studia Prawnicze”, nr 3–4, s. 87–99
- Kalinowski J. (1990), *Logika prawnicza a logika deontyczna*, [w:] *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, red. S. Wronkowska i M. Zieliński, Poznań, s. 345–357
- Kuryłowicz J. (1971), *Podstawowe struktury języka: grupa i zdanie i Zdanie a czasownik*, [w:] *Problemy składni polskiej*, red. A.M. Lewicki, Kraków, s. 37–44 i 56–59
- Leibniz G.W. (1855), *Elementa iuris naturalis*, fr.12₆, [w:] *Historische Beiträge zur Philosophie*, wyd. F.A. Trendelenburg, Berlin
- Lizisowa M.T. (1993), *Koncepcje prawa i władzy w Statutach litewskich w świetle analizy językoznawczej*, [w:] *Baltowie. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Studium Europy Wschodniej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie 10–11 grudnia 1990 r.*, red. A. Kastory i A. Essen, Kraków, s. 5–29

- Lizisowa M.T. (1995), *Podstawowe terminy prawne w statutach staropolskich na tle słowiańskim (studium semantyczne)*, Kraków
- Lizisowa M.T. (1996), *Funkcja semantyczna kategorii fleksyjnych czasowników być, mieć, dać w staropolskich formułach prawnych*, „*Studia Historycznojęzykowe*”, II, red. M. Kucala i W.R. Rzepka, Kraków, s. 143–153
- Lizisowa M.T. (1998), *Norma prawna jako wypowiedź ograniczona w tekście prawnym (na przykładzie materiału językowego staropolskiego)*, [w:] *Tekst. Analizy i interpretacje*, red. J. Bartmiński, B. Boniecka, Lublin, s. 267–281
- Lyons J. (1989), *Semantyka 2*, przekł. A. Weinsberg, Warszawa [*Semantics 2*, Cambridge University Press 1977]
- Moravcsik, J.M.E. (1975), *Understanding Language*, The Hague
- Opalek K. (1974), *Z teorii dyrektyw i norm*, Warszawa
- Padučewa E.V. (1992), *Wypowiedź i jej odniesienie do rzeczywistości. (Referencyjne aspekty znaczenia zaimków)*, przekł. Z. Kozłowska, Warszawa [*Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s dejstvitel'nost'ju (Referencial'nye aspekty semantiki mestoimenij)*], „Nauka”, Moskwa 1985]
- Rytel D. (1982), *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku polskim i czeskim*, Wrocław
- Svoboda K. (1971), *Modálnost a souvětí*, [w:] *Sesja naukova Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969*, Wrocław
- Wright G.H. von (1951), *Deontic Logic*, „Mind”, r. LX, nr 237, s. 1–15, przedruk [w:] tenże, *Logical studies*, London 1957
- Wright G.H. von (1951), *An essay on modal logic*, Amsterdam
- Ziomba Z. (1969), *Logika deontyczna jako formalizacja rozumowań normatywnych*, Warszawa
- Ziemiński Z., Zieliński M. (1992), *Dyrektywy i sposób ich wypowiedzenia*, „Biblioteka Myśli Semiotycznej” 17, Warszawa

